

PALOTÁS GYÖRGY

Apoteózis-motívumok Verancsics Mihály 1540-es *epicedium*ában*

Tanulmányomban a dalmát Verancsics Mihály 1540-es gyászénekét és annak lehetséges klasszikus irodalmi motívumrendszerét mutatom be. I. (Szapolyai) János magyar király halálakor Verancsics a humanista udvari költészet egyik népszerű műfajával, az *epicedium*mal énekelte meg pártfogójának elhunytát. Költeménye nyomtatásban is megjelent Krakkóban, azonban ez később elveszett. Valószínűleg ugyanez a költemény fennmaradt egy korabeli, de nem autográf kéziratban, mely most az OSzK Kézirattárában található. Költeményének központi szakaszában (*ep.* 32–53) Verancsics a hellenisztikus majd a latin irodalomban jól ismert megistenülés-képzetet ötvözte a vigasztaló irodalom népszerű elemeivel (*laudatio*, *consolatio* és *comploratio*). A meghalt uralkodó istenné tétele gazdag hagyománnyal bír a klasszikus irodalomban. Verancsics költői mintái úgy tűnik, hogy a Kr. e. 1. és Kr. u. 1. század római aranykori irodalom szerzői, elsősorban Ovidius lehettek.

INDEX NOMINUM: Verancsics Mihály; János, I. magyar király; Vergilius; Ovidius

INDEX RERUM: humanista költészet; gyászének (*epicedium*); apoteózis (*apotheosis*); vigasztaló irodalom

Kevés olyan ellentmondásos és eltérő megítélésű történelmi figura akad a magyar nép történetében, mint az 1526. november 11-én magyar királlyá választott Szapolyai János (1487–1540). A magyar nép kollektív emlékezetében két igen ellentétes kép alakult ki személyét és politikai tevékenységét illetően. Legújabban Bessenyei József írt történelmi szerepéről egy könyvfejezetet *Szapolyai János, a magyar történelem egyik legismertebb bűnbakja* címmel.¹ Mi volt a „legnagyobb bűne”, merül fel a kérdés. Az, hogy állítólag szándékosan elkésett a mohácsi csatából, valamint az, hogy 1528-ban szövetséget kötött a törökökkel (egyes krónikások szerint már korábban is).² A későbbi németpárti történétírók

* A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

¹ BESSENYEI (2013: 235–242).

² Az I. Ferdinánd király melletti politikai propaganda igen ügyes fogásainak tekinthetők az 1526–1527-es Szapolyai-ellenes német röplapok és latin nyelvű propagandaversek mind külföldön, mind pedig Magyarországon. – PÁLFFY (2010: 53); PALOTÁS (2013: 451–453). Ezek közül újabban egy latin nyelvű gúnyverset elemzett: KASZA (2009: 169–178), vö. további versek az 1544-ben Krakkóban megjelent *Pannoniae luctus* gyűjteményben: LAKATOS (2008: 265). Az 1526 előtti török szövetséget a kevésbé megbízható SZERÉMI (1857: 84; különösen 111–112) is állítja.

Apoteózis-motívumok Verancsics Mihály 1540-es *epicedium*ában

természetes módon negatív, már-már démonikus figuraként ábrázolják, aki végső soron az ország pusztulásáért felelős. Pezenhoffer Antal „történelmi apologetikája” szerint „Menthetetlen az a tette, hogy a korona miatt még a kereszténységet is képes volt elárulni és a törökkel való szövetekezéssel a magyarságnak rossz példát adott.”³ A másik oldalról a „nemzeties” érzelmek hatására jóval pozitívabb képet festenek róla. Veress Endre kissé elfogultan ábrázolja alakját az *Izabella királyné 1519–1559* című munkájában. Az irodalomtörténész, Nemeskürty István pedig az erdélyi történetírók hatására is „az utolsó nemzeti király”-nak tartja,⁴ akinek bár voltak jellembeli gyengeségei, mégis a rokonszeny hangján emlékezik meg történelmi szerepéről.

Szapolyai János, I. János néven magyar király valószínűleg természetes úton halt meg 1540. július 21-én.⁵ A dalmát származású Verancsics Mihály (humanista nevén Michael Verancius, 1514?–1571), aki János király feltétlen híve volt, a gyász pillanatában írt egy temetési gyászéneket *Divi regis Hungariae Ioannis I epicedion* címmel, amely nyomtatásban is megjelent Hieronymus Vietor krakkói nyomdájában 1540-ben.⁶ Veress Endre szerint Sebastian Marszewski (Sebastianus Marschevius, 1520–1540?) és Verancsics Mihály egyaránt gyászéneket írtak a magyar király haláláról.⁷ Marschevius művét szintén

³ PEZENHOFFER (1993: 189); BESENYEI (2013: 240) utal még a kanonizálódott negatív képre, valamint Szekfű Gyula *Magyar Történetének* 4. kötetére és annak Szapolyai-ellenes hangvételére is.

⁴ NEMESKÜRTY (2006: 172). Kiemelendő, hogy noha Szapolyai erősen épített a nemesi „nacionalizmusra”, a dinasztikus államok korában királysága semmiképpen sem tekinthető „nemzeti királyságnak”, mint ezt a 19–20. századi magyar történetírás (pl. NEMESKÜRTY) saját kora fogalomrendszerét visszavetítve gyakran tette. – PÁLFFY (2010: 55)

⁵ A király halálának ideje Petrovics Péter és Fráter György Bethlen által közölt levelei szerint július 21-én következett be. – BETHLEN (1782: 323): *et mox sequenti die circa horam matutinam septimam et vivendi simul anno salutis 1540. die 21. Julii finem fecit*. Mindezeket erősíti meg Istvánffy Miklós munkája is. – ISTVÁNFY (1622: 225): *Postero die, qui XXI. Quintilis mensis dies fuit, (...) a familiarium intimis in cubiculum deductus fuit, in quo eadem nocte e vivis excessit, quum annum aetatis quinquagesimum tertium absolvisset*. A legújabb szakirodalom ezzel szemben források idézése nélkül a király halálát a július 17–18-át megelőző egy-két napra teszi. Vö. R. VÁRKONYI (1999: 44); SUGAR–HANÁK–FRANK (1990: 85) és PÁLFFY (2010: 66) csak a júliusi hónapra utal. Verancsics Antal a király halálát Szent Lőrinc napjának (augusztus 10) előttre teszi: „János király meghala Szászsebesen szent Lerinc nap előtt” – VERANCSICS (1857: 44). Szerémi György Szent Lőrinc napjára teszi a király temetését. – SZERÉMI (1857: 354): *Et Regina vidit quasi semidolore, sicut Georgius heremita; et sepultus est in mense Augusti Laurentii martiris anno 1540*. Emellett a teljesen megbízhatatlan Szerémi még a király megmérgezését is állította. SZERÉMI (1857: 353): *De Italo fisico accipiens demum potum ad purgandum stomachum, quod gustasset, mox ad terram casum dederat, et ait pauper rex: Capiatis me et teneatis, quia haec est ultima manducacio mea et potus*.

⁶ JURIC, Nr. 3886; ESTREICHER, T. 33, 352. Az elveszett nyomtatvány varsói jelzete CYTOWSKA (1967–1968: 176) szerint Biblioteka Narodowa, sign. Lat. Qu. 128 volt. A munkára utal KORZENIOWSKI (1910: 161–162) is. Ezt az autográf kéziratot az 1928-as békét követően visszaszállították Lengyelországba. – SUCHODOLSKI (1928: 6). Később ez a szövegváltozat valószínűleg elpusztult a második világháború idején.

⁷ VERESS (1901: 88).

Krakkóban nyomtatták ki Hieronymus Vietor nyomdájában 1540 szeptemberében.⁸ Veress még úgy gondolta, hogy Verancsics alkotása elveszett.⁹ Mindazonáltal ez az alkotás egy nem autográf kéziratban megtalálható Budapesten az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában. A Verancsics Mihálynak tulajdonított alkotások (*Praeludia Michaelis Verantii* címmel) tartalmazznak többek között egy *In obitum Ioannis Hungariae regis, lacrimae* című költeményt is.¹⁰

A nyolcvansoros hexameterben íródott *epicedium* szerkezetében nagymértékben követi a vigasztaló irodalom műfajainak tematikáját.¹¹ A gyászdal elején rögtön megjelenik a költemény „tárgya”, a kiterített királyi holttest (*regale cadaver*). A műfajhoz szorosan kapcsolódó *laudatio* jegyében Szapolyai János dicsőítése hangzik el.¹² Az ég is megrendül nagysága láttán. A halott testből kiszáll az élő lélek (*mens vivida*), ugyanis a sorsistennők rendelése ellen és a kegyetlen halállal¹³ szemben a halandó semmit sem tud tenni. Egyedül a halál tudta elragadni a mindig győztes (*invicto capiti*) Jánostól¹⁴ a királyi koronát. Kérdések sorozata hangzik el ekkor. A halál, azaz a vasakarató törvény (*ferrea lex*) miért kívánta lesújtani ezt a felemelkedő lelket (*mens ardua*)? Ki tud élni az életével, ha azon már a halál uralkodik? Az evilági dicsőség mind elenyészik a halál pillanatában. Az elmúlt korok fényes uralkodóinak és hadvezéreinek emléke hová tűnt haláluk után?

A Szapolyai-udvarban alkotó humanisták körében már ekkor is igen jelentős volt a Mátvás-kultusz.¹⁵ Verancsics művében meg is említi a nagy uralkodót: hol van a hatalmas

⁸ Sebastian Marszewski: *In serenissimi Hungariae regis Ioannis I. obitum*, lásd ESTREICHER, T. 22, 191.

⁹ VERESS (1901: 88).

¹⁰ OSZK, *sign.* Quart. Lat. 776, fol. 8r–10r. Ez egy egykorú (16. századi), de nem autográf kézirat, amely Jankovich Miklós 1830-os gyűjteményében maradt fenn. Az egész latin nyelvű kötetes kézirat 30 folióból áll, amelyek nagysága 275×205 mm. A továbbiakban az alkotásra *ep.*-ként történik a hivatkozás.

¹¹ Az *epicedium* vagy *epicedion* (latinus megjelölés; ἐπιικήδειον gör. 'temetéskor') antik lírai műfaj. Eredetileg (folklorisztikus formájában) temetési ének, később daktilikus versmértékű, vigasztaló és buzdító tartalmú gyászének. Legtöbbször a holttest jelenlétében adták elő, SCALIGER (1594: 385). Virágkora a hellenisztikus kor (Aratos, Parthenios) és a római irodalom aranykora (Horatius, Propertius). – PURVIS (2010: 281) Verancsics művének kéziratossá változatán az *in obitum* ('a halálára') szerepel műfaji megjelölés nélkül. A krakkói elveszett nyomtatvány címe azonban egyértelműen utal a műfajra: *epicedion*. Nem tartotta meg emellett az elégikus formát sem, költeménye hexameterekből áll.

¹² Verancsics Mihály: *In obitum Ioannis Hungariae regis*, 1–7: *Actum est, heu nulli vis eluctata potentem / stravit Ioannem. Iacet en regale cadaver. / O superi, interiit quem fulgens utraque Phoebi / admirata domus stupuit, quem Theutonius ardor, / quem ferus excesorum Turca piorum / invitatus regnare tulit, quorumque nocere / alter non potuit, cum posset nesciit alter.*

¹³ SCALIGER (1594: 386): *Laudes non solum mortui, sed etiam mortis.*

¹⁴ Verancsics, *i. m.*, 13–15: *Mors sola coronam / invicto capiti detraxit, sola triumphum / abstulit, et tristi victrix in funere gaudet.*

¹⁵ Vö. Verancsics Mihály 1528-as elégiáival. – Verancsics M.: *Alia querela Hungariae contra Austriam*, 115–119: *Quaerere non opus est longe. Rex ipse Ioannes, / quem vos deseritis, credite, talis erit. / Cui si depones nomen venerabile Iani, / Matthias proles ipse erit Uniadis, / Et bene si memin,*

Apoteózis-motívumok Verancsics Mihály 1540-es *epicedium*ában

Mátyás, hol van a győzelmeiről híres apja, Hunyadi János? A felsorolásból a közelmúlt uralkodói sem hiányozhatnak. Elenyészett II. Ulászló (*vel Ladislavus*) és fiának, II. Lajosnak (*huius soboles Ludovicus*) a hírneve is. Most pedig hol van János (*Nunc ubi Ianus*) király? A gyászénekekben Verancsics másodszer mutat rá közvetlenül a ravatalon fekvő holttestre. Kifejezi azt, hogy a király halála hatalmas veszteség az ország számára, és talán a szomorúság már sohasem fog végleg elmúlni.¹⁶

A nemes király halálát a római császárok égbe emelkedéséhez hasonlóan isteni és természeti jelek kísérték. A keresztény Isten, a föld és a folyók mind ennek a jelét adták. Budán erős szélvihar támadt. A „caesari megistenüléshez” hasonlóan a budai udvarban tartózkodók a király halálakor egy arany égi tűneményre (*sphaera aurea*) lettek figyelmesek. Ez a csillag, még inkább üstökös az égi szférák magasából zuhant le Budára. Mielőtt becsapódott volna, egy magas tornyot is ledöntött, mintegy előjeleként (*praeludia*) a magyar király eljövendő halálának.¹⁷ Az uralkodó halála és az azt követő gyász nemcsak az alattvalókat érintette meg, hanem a természet is teljesen kifordult önmagából. A megszemélyesített nap (*ipse Phoebus*) előre tudván az eseményeket nem bocsátotta éltető napsugarait a földre, hogy aztán János halála után dühösen perzselje fel tűzével a mezőket. A kiszáritott folyókban elpusztulnak a halak; sem a fű, sem pedig a magok nem tudnak kisarjadni az egykor termékeny földeken. Még az állatok is mély gyászba esnek (*maeret pecus omne*) szerte a mezőkön. A szomorú Erdély (*Dacia tristis*) előre megérezte a király halálát, és a belső területein a föld is megremegett.¹⁸ S ekkor következett be Szapolyai lelkének égbe szállása: a hatalmas lélek elhagyta a szentséges szívet, majd vonakodva széteszlott a puszta légben.

A *comploratio* ezután a fiatal feleségre és az újszülött gyermekre összpontosít. A beszélő könnyeket és sóhajokat kér Izabellától férjének friss sírhantjára, mivel a házassága jobbik része veszett el most. Nemcsak a királynő, hanem az egész udvar és a nép is gyászruhát ölt magára, s még a csecsemőt (*infantemque*) is fekete ruhával takarják be.¹⁹ A költemény végén a magára maradt János Zsigmondot vigasztaló *consolatio* hangzik el. A gyermek mindeközben mosolygós, ugyanis nem képes még felfogni az őt ért veszteséget. Nem ismerhette meg nemzőjét, ám annak hírneve és a hatalmas királyságának híre örökké fenn fog maradni. Izabella sóhajok és könnyek közepette fogja ifjú gyermekére önteni fájdalmát. Csakis a gyermek jelentheti számára az egyedüli vigaszt keserves helyzetében.

talís fortuna secuta est / illum, ut post magnum referat imperium. Szöveget közölte PALOTÁS (2013: 460–463).

¹⁶ Verancsics, *i. m.*, 29–31: *nec non labor ille / exhaustus nunquam? Mors, o mors omnia sola / delet, et in cineres cum vult inimica resolvit.*

¹⁷ Verancsics, *i. m.*, 36–40: *Quae celsior ibat / astra petens reliquis, quam maerens regia vidit / illisam terrae, quasi tum cervice revulsa / praecelsae turris, monstrarent fata cadentis / heu Domini capitis, veluti praeludia quaedam.*

¹⁸ Verancsics, *i. m.*, 50–53: *Dacia tristis idem sensit, cum sedibus imis / territa contremuit tellus, dum spiritus ingens / ire parat, dum membra quatit, dum sacra recludit / pectora, et invito vacuas discedit in auras.*

¹⁹ Verancsics, *i. m.*, 60–62: *Accipe pullatas insignia tristia vestes. / Accipiat maestos infelix aula colores. / Accipiat populus quicquid fit luctibus aptum.*

Édes énekek (*dulcia carmina*) nem hangozhatnak el a dajka szájából, hiszen az édesapa halála miatt mindig síró panaszdal (*naenia*) hangzik majd az egész királyi udvarban. Az utolsó sorokban a sors kegyetlenségének bemutatása zárja a gyászkölteményt: *Heu misero patri, cui Parcae sorte nefanda, / et regnum, et natum dulcem, vitamque momento / abstrexere simul. Tanta inclementia fati est.*²⁰ A sorrend igazán figyelemre méltó. Verancsics Mihály érzékletesen a királyságának (hazájának) elragadását helyezi János veszteségeinek első helyre, és csak ez után következhet édes gyermekének, majd végül pusztá életének elvesztése.

Vizsgálódásunk tárgya a gyászköltemény központi szakasza (*ep.* 32–53), melyben számos motívum emlékeztet a római aranykori szerzők műveiben előforduló megistenülés (*apotheosis*)²¹ ábrázolásokra. Költeményének ebben a szakaszában Verancsics az ókori mintáit imitációs módon illesztette bele művébe az újkori humanista költészet kívánalmainak megfelelően:

*Ipse pater rerum caelo manifesta ruinae
signa dabat, dabat et tellus, dant flumina tanti
argumenta mali. Nonne haec sensisse putamus
aethera, cum valido ventorum turbine sphaera
aurea deiecta est Budae? Quae celsior ibat
astra petens reliquis, quam maerens regia vidit
illisam terrae, quasi tum cervice revulsa
praecelsae turris, monstrarent fata cadentis
heu domini capitis, veluti praeludia quaedam.*

*Ipse etiam Phoebus sensit, luctusque futuri
ut potuit miseros monuit. Nam veste lugubri
tristior obtexit vultus, et luce carentes
ostendit terris radios, quos ille deinde
edidit ardores? Et terras igne perussit
saevus, et in sicco sitibundos flumine pisces
deseruit. Non herba viret, non semina sponsa
nutrit humus sterilis, maeret pecus omne per agros,
fecundos agros olim camposque beatos.*

*Dacia tristis idem sensit, cum sedibus imis
territa contremuit tellus, dum spiritus ingens
ire parat, dum membra quatit, dum sacra recludit
pectora, et inuitus vacuas discedit in auras.*
(*ep.* 32–53)

²⁰ Verancsics, *i. m.*, 78–80.

²¹ Az apoteózis ókori megistenülés-képzet a Kr. e. 4–3. századi *euhémérista* tanokból. Az *apotheosis* (gör. ἀποθέωσις, lat. *deificatio*) a halandó emberek istenné válásának folyamatát és annak dicsőítését jelenti. – GAERTRINGEN (1895: 184–185), RADIN (1916: 44). Fénykora a hellenizmus költészete, pl. Nagy Sándor vagy Démétrios Poliorketés-apoteózisa, vö. SCOTT (1928: 136–166), SCOTT (1928: 217–239). A hellenisztikus előzmények hatással voltak a római irodalmi fejlődésre is, vö. BOSWORTH (1999: 1–18). A római irodalomban Ennius hatására honosodott meg, amelyhez később a császárkorban intézményesült folyamat (*consecratio*) is kapcsolódott, vö. BICKERMANN (1978: 82–122) és PRICE (1987: 71–82).

Apoteózis-motívumok Verancsics Mihály 1540-es *epicedium*ában

Az elveszett krakkói nyomtatvány címe szerint a költemény az isteni, még inkább az istenné vált János király (*Divi regis Ioannis*) halálának állít emléket. Az újkori latin nyelvű költészetben emellett a 'megdicsőült' és 'szent', illetve átvitt értelemben 'jeles' jelentés is kapcsolódhatott a *divushoz*. Ez a jelző mindazonáltal a kor művelt olvasóinak a caesari istenné válást is eszébe juthatta. Rómában az első igazi apoteózis Iulius Caesaré volt. Kr. e. 42-ben a *consecratiós* folyamat részeként rendeletet fogadtak el, amellyel hivatalosan is felvették az elhunyt *dictatort* az istenek közé. A *divus* kifejezés eddigi jelentése inentől kezdve új értelmezést kapott, ezentúl a „halála után istenné vált” jelentéstartalom kötődött hozzá. Az elhunyt uralkodók isteni természetének hangsúlyozása a hellenisztikus udvari költészet mintájára született meg. A 16. század keresztény kultúrájában az „isteni” megnevezés bizonyosan felvett pozíció, és pusztán a humanisták klasszikus szerzők iránti tiszteletét fejezte ki. Az ókori ábrázolások közül Verancsics mindazonáltal az apoteózis folyamatának számos elemét átvette. Szövegszerűen elsősorban a római irodalom aranykori szerzőinek (elsősorban Vergilius, Horatius és Ovidius) hatása mutatható ki költeményében. A vizsgált szakaszban a *prodigiumok* (vihar és földrengés, egyéb természeti jelenségek), a szemtanúi hitelesség és az isteni szerep (Párkák, Phoebus) apoteózis-motívumainak megléte mutatható ki.

A váratlan és sorsfordító eseményeket már az antik irodalmi művekben is csodálatos természeti előjelek előzték meg, illetve kísérték. A nap, a föld és a folyók mind biztos jelét adták az eljövendő szomorú eseményeknek.²² Róma mondabeli alapítójának, Romulusnak halálakor nagy villámlással és mennydörgéssel hirtelen vihar támadt (Liv. 1,16), melyet Plutarchos szerint orkánszerű szélvihar kísért (Plu. *Rom.* 27,7). Ovidius leírja, hogy Iulius Caesar meggyilkolása előtt az égben fekete felhők között hatalmas láрма támadt, amely hírnöke volt a közelgő gaztettnek (Ov. *Met.* 15,803–805). Szintén erős forgószéllel (*cum valido ventorum turbine*) vihar támad János király halálakor is. A sötét égen a csillagok között ekkor egy fénylő gömb (*sphaera*) jelent meg, amely a gyászoló palota szeme láttára a földbe csapódott. Ez utóbbi leírás kétszeresen is fontos elemét jelenti a megistenülési folyamat irodalmi ábrázolásának. Itt az egyik legismertebb állandó elem, az égi jelenségek szerepeltetése bukkan fel Verancsics gyászdalában. A csillag (ókori szerzőknél legtöbbször *astrum*, *sidus*, *stella*) elsősorban vagy a halál előhírnöke, vagy az elhunyt lelkének jelképe volt. Talán legismertebb Caesar lelkének csillagként történő megjelenése a halála tiszteletére Kr. e. 44. július 20. és 30. között megrendezett *ludi Victoriae Caesaris* játékokon.²³ A *Sidus Iulium*, vagy *Caesaris astrum* kifejezés szinte a kor összes szerzőjénél előfordult, és kivétel nélkül Caesar megistenült lelkét értették alatta.²⁴ Verancsicsnál egy égi jelenség, egy arany gömb (*sphaera aurea*) szerepel, amely valószínűleg egy hullócsillag, vagy egy földbe becsapódó üstökös lehetett. A szóválasztás

²² Verancsicsnál *dabat et tellus, dant flumina tanti / argumenta mali* (ep. 33–34), vö. Ov. *Met.* 15,782; Verg. *G.* 1,438–439; Verg. *G.* 1,469–471.

²³ Először Octavianus számolt be róla a *Commentarii de vita sua*ban, idézi Plin. *Nat.* 2,93, vö. SCOTT (1941: 257–272).

²⁴ Verg. *Ecl.* 9,47–49; Hor. *C.* 1,12,46–48; Prop. 3,18,34; 4,6,59; Ov. *Met.* 15,749; Plin. *Nat.* 2,93; Plu. *Caes.* 69,3; Suet. *Iul.* 88 stb.

mindenképpen egyedi (klasszikus *auctoroknál* nem is szerepel ilyen funkcióban), de a szerző bizonyosan a római *apotheosis*-hagyomány egyik fontos elemét kívánta imitálni ebben a szakaszban. A humanista költő a csillag szerepeltetésével ekkor nem is az elhunyt lelkét szimbolizálja, hanem a magyar király halálának előjelét (*veluti praeludia quaedam*) nyújtja. A leírás másik fele is fontos szerepet játszik az események elbeszélésében.

A római *consecratiós* gyakorlatban a szemtanúi bizonyágtétel igen fontos elem volt, amely már Ennius óta topikusnak tekinthető. Általában egy máshonnan nehezen adatolható történelmi személy igazolja a halandó ember istenné válását. A hagyomány szerint Romulust a halála után Proculus Iulius látta leszállni az égből (Liv. 1,16), Augustus császár égbe emelkedését egy *praetor*, Numericus Atticus látta (D. C. 56,46), míg Lucanusnál Pompeius lelke felemelkedésének hűségese katonája, Cordus volt szemtanúja (Luc. *Phars.* 8,746–758). Verancsics költeményében nem egy konkrét személyre hivatkozik, hanem kollektív módon az egész palota látta (*regia vidit*) ezt az égi csodát. Éppen ezért leírása még hitelesebbnek hat, és nem kelt az olvasóban bizonytalanságot és kételkedést.

Nemcsak az égben történő események jelenthetik fontos részét a megistenülés ábrázolásoknak. Az előjelek itt a földön természeti csapások képében is felbukkanhatnak. A polgárháború fényében Vergilius és Horatius is a világ önmagából való teljes kifordulásáról beszél.²⁵ Vergilius szerint a napot vak rozsda borította el és az sötétséggel fenyegette a világot (Verg. *G.* 1,467–468). Az ovidiusi leírásban szintén megjelenik, hogy a szomorú nap csak gyéren küldte le fényét az aggódó földnek.²⁶ A sápadt nap és annak fénytelen sugárzása Verancsics leírásában szinte szó szerint megegyezik Ovidius soraival. A megszemélyesített nap (*ipse Phoebus*), amely már Vergilius szerint is a gyászos jövődő legbiztosabb hírnöke,²⁷ gyászruhát vett szomorú arcára (*tristior obtexit vultus*) és fénytelen sugarakat küldött a földnek (*luce carentes / ostendit terris radios*). Ezt követően mégis hevesebben kezdte felperzselni a földeket (*terras igne perussit*).²⁸ A kiszáradt folyókban eközben az összes hal elpusztult. A természeti csapásokat tovább fokozza a költő, és a bukolikus költészetből kölcsönzött képeket állít a gyász szolgálatába. A fűvek kiszáradnak és az egykor termékeny föld sem hozza az ígért magvakat. Az összes állat gyászol szerte a mezőkön. A következő sorokban az egyik legnagyobb természeti csapás, a földrengés is megjelenik. A sorsfordító események földrengéshez való kapcsolása már a római szerzőknél is ismert.²⁹ A *cum sedibus imis* kapcsán mindenképpen vergiliusi hatást feltételezhetünk (Verg. *G.* 1,471). Verancsics szintén beemeli ezt a képet saját

²⁵ Verg. *G.* 1,461–488; Hor. *C.* 1,2,1–12.

²⁶ Ov. *Met.* 15,785–786: *praemonuisse nefas; solis quoque tristis imago lurida / sollicitis praebebat lumina terris*; Verg. *G.* 1,466–467: *ille etiam extincto miseratus Caesare Romam, / cum caput obscura nitidum ferrugine textit*.

²⁷ Verg. *G.* 1,463–465: *sol tibi signa dabit. solem quis dicere falsum / Audeat? ille etiam caecos instare tumultus / saepe monet fraudemque et aperta tumescere bella*; vö. Ov. *Met.* 15,782: *signa tamen luctus dant haut incerta futuri*;

²⁸ Lucr. 5,396: *perussit ignis multa*; Liv. 24,20: *perusti late agri*.

²⁹ Ovidius szerint Caesar halálakor Rómában földrengést tapasztaltak: *motamque tremoribus urbem* (Ov. *Met.* 15,798), míg Vergilius leírásában ugyanekkor az Alpokban remegett meg a föld: *audiit, insolitis tremuerunt motibus Alpes* (Verg. *G.* 1,475).

Apoteózis-motívumok Verancsics Mihály 1540-es *epicedium*ában

költeményébe. Erdélyben a föld is megremegett a király halálának pillanatában. Az esemény történeti hitelessége nehezen igazolható. Az ismert kortárs történetírók (Verancsics Antal, Szerémi György, Zermegh János és Mindszenti Gábor) egyike sem számolt be ilyen természeti jelenségről az 1540-es évben.³⁰ Egyedül a jóval később alkotó Bethlen Farkas (1639–1679) adott hírt róla, és ő pedig egyértelműen Brutus János Mihály (1515/17–1592) munkájának közlése alapján tette ezt.³¹ Brutus azonban csak az 1570-es évek végén érkezett meg Erdélybe. Közlése nem első kézből származik, hiszen Paolo Giovio és Ascanio Centorio mellett főleg hazai (részint már elveszett) írókból, hivatalos iratokból és levelezésekből szötte előadását. A földrengés bizonyosan nem történhetett meg. A megistenülés leírások ezen topikus elemét talán Verancsics Mihály munkája alapján tényként fogadta el Brutus, majd az ő munkáját felhasználó Bethlen Farkas is.

Az olyan isteni szerepre, mint ami Ovidiusnál olvasható nem igazán lehet példát találni Verancsicsnál. Aeneas, majd Caesar istenné válását a szerelem istennője, Venus segítette elő.³² A humanista szerzőnél anaforikusan megjelenik egyrészt a keresztény Isten (*ipse pater rerum*), másrészt a pogány Phoebus. Előbbi csak az előjelek adásában játszik szerepet, utóbbi pedig csak áttételesen értelmezhető az olymposi isten személyének, s pusztán csak a tűző nap megszemélyesítésének tekinthető. A sorsistennők (*Parcae*) szerepeltetése és a halálban betöltött funkciójuk azonban, szintén ovidiusi hatásra, megjelenik Verancsics *epicedium*ának elején és végén is.³³ Ovidiusnál a három Nővér elrendelését (*ferrea decreta*) nem képes megtörni Venus, míg Verancsicsnál a könyörtelen halál képére hasonló szóhasználat figyelhető meg: *ferrea lex* (*ep.* 19).

A vizsgált szakasz utolsó soraiban nagyon valószínűnek látszik az, hogy Verancsics az epikureus filozófia hatására formálta meg költőien a király életének utolsó pillanatát (*ep.* 51–53). A lélek halhatatlanságának, avagy halandóságának kérdése Epikuros óta egészen a reneszánsz korig élés viták forrása volt.³⁴ A nagy ókori filozófiai nézetek a keresztény felfogással történő összeegyeztetése volt az egyik legfontosabb cél.³⁵ A

³⁰ Lásd többek között: VERANCICS (1857: 44–45), SZERÉMI (1857: 353–354) és később ISTVÁNFY (1622: 225).

³¹ BETHLEN (1782: 323–324): *Mortem eius magnus terrae motus circa Claudiopolim praecessit; de quo Brutus: Erat, ait, Ioannes Rex illustri per omnes Maiores prosapia oriundus, sed virtutis et ingenii laudibus omni nobilitate clarior;*

³² *Ov. Met.* 14,585–591; 15,779–781.

³³ Verancsics, *i. m.*, 8–9: *Pro fatum inclemens et pro male ducta sororum / stamina, quae semper properant evertere magna*, valamint Verancsics, *i. m.* 78: *Heu misero patri, cui Parcae sorte nefanda.*

³⁴ A lélek halhatatlanságának kérdését tételesen a skolasztika is tárgyalta (pl. Petrus Lombardus: *Liber sententiarum*). Később Aquinói Szent Tamás a *De unitate intellectus, contra Averroistas* című munkájában (1270) az aristotelési *De anima* című munkát elemezte teológiai szempontból. A valódi vita a halhatatlanság kérdéséről 1439-ben indult Firenzében. Az epikureus és averroista felfogással szemben Marsilio Ficino a platóni filozófiát használta fel a *Theologia platonica de immortalitate animorum* című munkájában (1470–1474) – BLUM (2007: 211–213).

³⁵ Az aristotelési hagyomány továbbélését többek között BIANCHI (2007: 49–71), míg a platóni filozófia újjászületését CELENZA (2007: 72–96) vizsgálta részletesen.

középkorban kevésbé idézett lucretiusi *De rerum natura* lélek, elme és test közötti kapcsolatának felfogása tükröződik Verancsics soraiban.³⁶ Lucretius elsősorban az *animus* szót alkalmazza „lélek” jelentésben. Használja az *anima* kifejezést is, néha az *animusszal* egyező, de legtöbbször eltérő jelentésben. Az *anima* sajátossága a mozgatás képessége, amely az egész testet betölti. A lélek a szívben lakik,³⁷ ám az elme az egész testben jelen van, s az előbbi irányítása alatt áll. A lélek a gondolkodás (*ratio*) és az érzés, érzékelés (*passio*) központja. Verancsics a *spiritus* szón vélhetően a lucretiusi *animust*, azaz a szívben lakozó lelket érthette. János halálának leírásában elsősorban pseudo-epikureus kifejezések jelennek meg. A király lelke (*spiritus ingens*) a lakhelyéből, azaz a szentséges kebelből (*sacra pectora*) kitárult, majd vonakodva elillant a puszta légbe (*discedit in auras*).³⁸ Tehát Verancsics költeményében János király végül nem vált istenné. Egyrészt az epikureus szemlélet miatt, és mert nem akadt olyan isteni hatalom, amely a levegőben szétoszló lelket megragadta és az égbe emelte volna.³⁹ Másrészt a keresztény kultúrában még költői felvett pozícióban sem válhatott halandó ember istenné.

A 16. századi humanista udvari költészet szorosan kötődött a nemesi életforma eseményeihez, melyben a költemények megszülettek. A vers nem pusztán egyfajta díszítőeleme volt a főúri udvaroknak, hanem szerves részét képezte azoknak. Jellegzetes témái és műfajai (*epitaphium*, *epicedium*, *epithalamium*) is a rendi világhoz kapcsolódtak. Verancsics Mihály 1540-es alkotása nemcsak a kulturális-műveltségi közegben, hanem a politikai térben is elhangzott, verse valószínűleg része lehetett a János-párti politikai kommunikációnak is. Irodalmi szempontból vizsgálva Verancsics az ókori szerzők apoteózis-ábrázolását sikerrel ötvözte a vigasztaló irodalom hagyományos motívumaival (a *laudatio*val, a *comploratio*val és a *consolatio*val). Költeménye központi szakaszának elsődleges mintája a szövegbeli tartalmi és lexikai egyezések alapján alighanem Publius Ovidius Naso *Metamorphoses*ének 15. könyve (Caesar istenné válik) lehetett. Ez esetben azonban nem szolgál utánzásról van szó. Bár Verancsics a témára imitációs alapként tekintett, mégis az újkor humanista költészetének megfelelően felül is kívánta múlni elődeit. Emellett gyászénekében új köntösbe is igyekezett helyezni a klasszikus témát. Költeménye nemcsak irodalomtörténeti (motívumtörténeti) jelentőségű. A kor amúgy is kevésbé (el)ismert János-párti humanista írói közül ez idáig szövegszerűen csak Verancsics

³⁶ A lucretiusi munka középkori majd reneszánsz kori hatására lásd elsősorban FLEISCHMANN (1968: 235–246), legújabban PALMER (2012: 395–416). Természetesen Verancsics hitt a lélek halhatatlanságában és nem vált pusztán az epikureus gondolatok ismeretétől ateistává. Gyászénekében Szapolyai lelkének elillanása (azaz elpusztulása) bizonyosan csak humanista költői fogás.

³⁷ Lucr. 3,140–142: *idque situm media regione in pectoris haeret. / hic exultat enim pavor ac metus, haec loca circum / laetitiae mulcent: hic ergo mens animusquest.*

³⁸ Lucr. 3,398–401: *nam sine mente animoque nequit residere per artus / temporis exiguam partem pars ulla animai, / sed comes insequitur facile et discedit in auras / et gelidos artus in leti frigore linquit;* vö. Lucr. 3,221–222. Dido lelkét Iris szakította ki a testéből, amely ezután tovaszállt a levegőben (*in ventos vita recessit*). – Verg. A. 4,700–705. Eurydicé lelke szintén a levegőben oszlott szét (*ceu fumus in auras / commixtus tenues*). – Verg. G. 4,499–500.

³⁹ Vö. Venus szerepével a caesari megistenülés kapcsán, Ov. *Met.* 15,845–846: *Caesaris eripuit membris nec in aera solvi / passa recentem animam caelestibus intulit astris.*

Apoteózis-motívumok Verancsics Mihály 1540-es *epicedium*ában

költeménye vált ismerté, melyben a vitatott megítélésű „utolsó nemzeti király”, Szapolyai János halálának állított méltó emléket.

IRODALOMJEGYZÉK

BESSENYEI 2013 = BESSENYEI J.: *Szapolyai János, a magyar történelem egyik legismertebb bűnbakja*. In: Gyarmati Gy. – Lengvári I. – Pók A. – Vonyó J. (szerk.): *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Pécs–Budapest 2013, 235–242.

BETHLEN 1782 = W. BETHLEN: *Historia de rebus Transsylvanicis*. editio secunda, liber I. Cibinii 1782.

BIANCHI 2007 = L. BIANCHI: *Continuity and change in the Aristotelian tradition*. In: J. Hankins (ed.): *The Cambridge Companion to Renaissance Philosophy*. Cambridge 2007, 49–71.

BICKERMANN 1978 = E. BICKERMANN: *Die römische Kaiserapothese*. In: A. Wlosok (Hrsg.): *Römischer Kaiserkult*. Darmstadt 1978, 82–122.

BLUM 2007 = P. R. BLUM: *The immortality of the soul*. In: J. Hankins (ed.): *The Cambridge Companion to Renaissance Philosophy*. Cambridge 2007, 211–233.

BOSWORTH 1999 = B. BOSWORTH: *Augustus, the Res Gestae and Hellenistic Theories of Apotheosis*. *JRS* 89 (1999) 1–18.

CELENZA 2007 = C. S. CELENZA: *The revival of Platonic philosophy*. In: J. Hankins (ed.): *The Cambridge Companion to Renaissance Philosophy*. Cambridge 2007, 72–96.

CYTOWSKA 1967–1968 = M. CYTOWSKA: *Twórczość poetycka Michała Vrančiča*. *Eos*. 57 (1967–1968) 1, 171–179.

ESTREICHER 1908 = K. ESTREICHER: [Bibliografia Polska] *Polnische Bibliographie*. Tom. 22. és Tom. 33. Krakau 1891–1908.

FLEISCHMANN 1968 = W. B. FLEISCHMANN: *Christ and Epicurus*. In: S. G. Nichols – R. B. Vowles (eds.): *Comparatists at Work*. Waltham (Massachusetts) 1968, 235–246.

GAERTRINGEN 1895 = H. GAERTRINGEN: *Apotheosis*. In: A. Pauly et al. (eds.): *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Band II. Stuttgart 1895, 184–188.

ISTVÁNFY 1622 = N. ISTHVANFI: *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. liber XIII*, Coloniae Agrippinae 1622.

JURIĆ 1971 = Š. JURIĆ: *Iugoslaviae scriptores latini recentioris aetatis*. Zagreb 1971.

KASZA 2009 = KASZA P.: „Összeillik e két parázna szépen”: *Néhány észrevétel egy Szapolyai János ellen írt gúnyvers kapcsán*. In: Császtvay T., Nyerges J. (szerk.): *Szolgáltatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*. Budapest 2009, 169–178.

KORZENIOWSKI 1910 = J. KORZENIOWSKI: *Zapiski z rękopisów Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu*. Kraków 1910.

LAKATOS 2008 = LAKATOS B.: *Pannoniae luctus – egy humanista antológia és a törökellenes Habsburg–lengyel összefogás kísérlete, 1544*. ItK 112 (2008) 259–286.

NEMESKÜRTY 2006 = NEMESKÜRTY I.: *Mi, magyarok. Történelmünk ezerszáz éve*, Budapest, 2006.

PÁLFFY 2010 = PÁLFFY G.: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest 2010.

PALMER 2012 = A. PALMER: *Reading Lucretius in the Renaissance*. JHI 73 (2012) 395–416.

PALOTÁS 2013 = PALOTÁS Gy.: „Őt sarjam, őt emeld magatokhoz királynak!” – Szapolyai Jánost dicsőítő querelák a 16. század első feléből. ItK 117 (2013) 432–463.

PEZENHOFFER 1993 = PEZENHOFFER A.: *A magyar nemzet történelme: a Katolikus Egyház és a Habsburg-ház történelmi szerepe*. I. kötet. Pilisszentlélek 1993, 187–211.

PRICE 1987 = S. PRICE: *From noble funerals to divine cult: the consecration of Roman emperors*. In: D. Cannadine – S. Price (eds.): *Rituals of Royalty: Power and Ceremonial in Traditional Societies*. Cambridge 1987, 56–105.

PURVIS 2010 = A. L. PURVIS: *Consolation Literature*. In: M. Gagarin (ed.): *The Oxford Encyclopedia of Ancient Greece & Rome*. Vol. 1. New York 2010, 281–283.

RADIN 1916 = M. RADIN: *Apotheosis*. CR 30 (1916) 44–46.

SCALIGER 1594 = I. C. SCALIGER: *Poetica septem libri, liber III*. Apud Petrum Santandreamum 1594.

SCOTT 1928 = K. SCOTT: *The Deification of Demetrius Poliorcetes: Part I*. AJPh 49 (1928) 137–166, valamint K. SCOTT: *The Deification of Demetrius Poliorcetes: Part II*. AJPh 49 (1928) 217–239.

SCOTT 1941 = K. SCOTT: *The Sidus Iulium and the Apotheosis of Caesar*. CPh 36 (1941) 257–272.

SUCHODOLSKI 1928 = [W. SUCHODOLSKI]: *Sigla codicum manuscriptum, qui olim in Bibliotheca Publica Leninopolitana exstantes nunc in Bibliotheca Universitatis Varsoviensis asservoantur*. Kraków 1928.

SUGAR–HANÁK–FRANK 1990 = P. F. SUGAR – P. HANÁK – T. FRANK: *A History of Hungary*. Bloomington (Indiana) 1990.

SZERÉMI 1857 = SZERÉMI Gy.: *Epistola de perdicione regni Hungarorum*. In: Wenzel G. (szerk.): *Monumenta Hungariae Historicae*. Class. II. Vol. I. Pest 1857.

VERANCSICS 1857 = A. VERANCSICS: *Összes munkái*. In: Szalay L. (szerk.): *Monumenta Hungariae Historicae*. Class. II. Vol. III. Pest 1857.

VERESS 1901 = VERESS E.: *Izabella királyné (1519–1559)*. Budapest 1901.

VÁRKONYI 1999 = R. VÁRKONYI Á.: *Három évszázad Magyarország történetében 1526–1790*. I. kötet. Budapest 1999.

Apoteózis-motívumok Verancsics Mihály 1540-es *epicedium*ában

Motives of Apotheosis in the Epicede of Michael Verancius in 1540

This paper examines the dirge of the Croatian (and Hungarian) humanist Michael Verancius, written in 1540 and its classical literary system of motives. When King John I, the Hungarian king died, Verancius told of his patron's death in the popular genre of the humanist court poetry, namely the epicede. His poem was printed in Cracow but it was lost later. However, the same poem has presumably remained in a contemporary but not autograph manuscript. Today this version can be found in the National Széchényi Library (OSzK) in Budapest. In the central part of this epicede (*ep.* 32–53), Verancius mixed the idea of deification, well-known in the Hellenistic and Latin literature, with the popular elements (*laudatio*, *consolatio*, and *comploratio*) of the consolation literature. The divinization of a deceased monarch had abundant tradition in the classical literature. It seems most likely that poetic predecessors of Verancius might have been the authors of the Golden Age literature, primarily Ovid.